



Urszula Kacperczyk

Archiwum Główne Akt Dawnych

ORCID: 0000-0001-9935-9897

Dobrowolne ofiary na pierwsze potrzeby wojska Rzeczypospolitej (1788–1790)

Tytuł artykułu został zaczerpnięty z osiemnastowiecznego słownictwa. Dziś użylibyśmy określenia zbiórki publiczne organizowane na rzecz wojska. Zaczęto je organizować wkrótce po tym, jak sejm (w historii nazwany Sejmem Wielkim lub Czteroletnim) 20 października 1788 r. uchwalił powiększenie wojska do 100 tys. (z 18,5 tys.). Dla współczesnych silne wojsko i dobry rząd były podstawą mocnego, niezależnego państwa. Początkowo datki zbierano spontanicznie, wkrótce zasady uporządkowano uchwałą sejmu z 17 grudnia 1778 r., w której określono miejsca i zasady dobrowolnych zbiórek na rzecz ojczyzny¹. Zbiórki prowadzono przez cały czas obrad sejmu, później podobne zorganizowano w czasie powstania kościuszkowskiego. Wykaz ofiar zebranych na rzecz wojska podczas Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego opracował Tadeusz Korzon i umieścił go w trzecim tomie *Wewnętrznych dziejów Polski za Stanisława Augusta*². Korzon swoją pracę oparł na publikowanych informacjach o zbiórkach i dostępnych wówczas, a uległych zniszczeniu w 1944 r., aktach skarbowo-wojskowych³.

¹ *Dobrowolna ofiara na naglące potrzeby Ojczyzny*, [w:] *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 59.

² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 3, Warszawa 1897, s. 428–485. Korzon pisał, że jego wykaz nie jest pełny „naprzód dlatego, że gazety nie zdążyły wszystkiego wydrukować, a potem, że nie wszystkie ofiary były zadeklarowane urzędowo”.

³ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, Warszawa 1957, s. 24–28.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD) przechowywane są cztery oryginalne, rękopiśmienne protokoły z pierwszej, zorganizowanej w czasie Sejmu Wielkiego, zbiórki na rzecz wojska. Protokoły przechowywane są w zbiorze: Tzw. Metryka Litewska dział VII, sygn. 139–141 i dział IX, sygn. 21, s. 140–153. Zbiórkę i prowadzenie pierwszego protokołu rozpoczęto 8 listopada 1788 r. w pałacu referendarza koronnego, marszałka sejmowego, Stanisława Małachowskiego, mieszczonego się na Krakowskim Przedmieściu nr 410 w Warszawie⁴. Inicjatorem zbiórki był mecenas Asesorii Litewskiej Ignacy Grabowski, który przekazał na rzecz wojska 3 tys. zł i zapisał je do protokołu. Za jego przykładem, tego samego dnia, poszło szereg innych osób, znajdujących się w domu marszałka Małachowskiego: Celestyn Sokolniki, Ignacy Krzucki, Feliks Łubieński, Jan Suchorzewski. Pozostałe trzy protokoły zaczęli prowadzić w drugiej połowie listopada 1788 r., poproszeni przez marszałka Małachowskiego: podczaszy przasnyski Jakub Pęczkowski, bankier Karol Schultz i superintendent Kasy Generalnej Skarbu Koronnego Jan Biernacki.

Najwcześniej rozpoczęty, jednocześnie zawierający największą liczbę ofiarodawców i zebranych ofiar, protokół przechowywany jest w Tzw. Metryce Litewskiej IX sygn. 121, s. 140–153⁵. Protokół wszyty jest między szeregiem różnych, przemieszanych akt z epoki stanisławowskiej. Jest to rękopis o wymiarach: 19,5 cm x 32,5 cm, złożony z 9 kart, na których znajdują się znaki wodne: główny PRO PATRIA⁶ i pomocniczy z literami WM. Zawsze na arkuszu papieru zawierającym znaki wodne umieszczano znak główny i pomocniczy. W omawianym rękopisie jest 6 kart ze znakiem głównym i 3 karty ze znakiem pomocniczym. Nierówna liczba kart i znaków wodnych wskazuje, że rękopis może być niekompletny⁷.

Protokół prowadzony był przez dwa lata: od 8 listopada 1788 do 2 października 1790 r.⁸ Najwięcej zapisów dokonano w pierwszych dniach

⁴ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Księgi miejskie Warszawa – Ekonomiczne, sygn. 15, k. 199.

⁵ J. Jankowska, *O tak zwanej Metryce Litewskiej w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, 44, 1966, s. 113–126.

⁶ Filigran z napisem PRO PATRIA i wizerunkiem postaci kobiecej siedzącej na palisadzie i trzymającej w ręku długą broń, obok której stoi lew i trzyma w łapie topór.

⁷ Protokół publikowany był fragmentami w *Zbiorze mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych*, wychodzącym w Wilnie w latach 1788–1790. W publikacji znajduje się wstęp do protokołu, którego brakuje w rękopisie (*Zbiór mów...*, t. 3, s. 328–330) oraz wykaz szeregu osób, które złożyły na ręce marszałka Małachowskiego ofiarę, a których wpisów brakuje w rękopisie (*Zbiór mów...*, t. 5 s. 343–346).

⁸ Ostatni wpis z 2.10.1790 r. ks. Antoniego Jana Czetwertyńskiego, posła braclawskiego, który ofiarował pieniądze i srebrną wazę o łącznej wartości 1800 zł, nie został uwzględniony

po rozpoczęciu składki (8–10 listopada 1788 r.). Później liczba ich stopniowo malała. Zapisy mają indywidualny charakter, ponieważ były dokonywane własnoręcznie przez ofiarodawców lub osoby przez nich upoważnione. Jedne są niezwykle zwięzłe, ofiarodawca wymienia tylko przekazaną sumę⁹ czy określoną darowiznę rzeczową¹⁰. Inne są rozbudowane, ofiarodawcy podają motywy, które nimi kierowały¹¹, określają warunki i cele, na jakie ich ofiara ma być przekazana¹². Niektóre zawierają informacje o sprawach prywatnych darczyńcy: o członkach rodziny¹³, procesach, poniesionych stratach¹⁴, sytuacji majątkowej.

Rękopis zawiera 60 wpisów, jednak darczyńców było dużo więcej, ponieważ w kilku przypadkach jedna osoba dokonywała wpisu w imieniu kilku innych oraz przy dziewięciu zapisach podano, że przekazane sumy pochodzą ze składek zbiorowych.

Ofiarodawcami byli przedstawiciele wszystkich stanów: szlachta, duchowieństwo, mieszczenie, włościanie. Wśród darczyńców indywidualnych znajdowały się kobiety, a nawet wymienione jest jedno dziecko. Był nim pisarewicz koronny Bieliński, który ofiarował „wszystko to co ma, to jest całą pensją swoją, którą natychmiast oddał, składającą się z czerwonych zł siedmiu”¹⁵. Ofiarowywano pieniądze, armaty, broń, sukno na mundury, biżuterie, dewocjonaalia i inne wartościowe przedmioty, wykonane ze srebra

w wykazie Korzona.

⁹ „Seweryn Potocki 900 zł. pol. złożył die 10 9bris 1788 roku”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 146.

¹⁰ „Jan Nepomucen Małachowski, starosta opoczyński i poseł wdztwa send broń na sto ludzi oddać przyrzeka”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 145.

¹¹ „Ewa z Tarłów Dembowska kłnowa czechowska na składkę wojska erygotować się mającego ofiaruję kolczyki brylantowe, które miłością Ojczyzny uniesiona składa natychmiast w ręce JW. Stanisława Nałęcza Małachowskiego Marszałka Sejmowego i Konfeder. Gene. Koron. publiczną ufnością uwieńczonego, a najpomysłniejszą epokę w narodzie zapewniającego”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 145.

¹² „Józef Mierzejewski, strażnik polny kor. i poseł podolski jako rotmistrz kawalerii narodowej ofiaruję broń na całą chorągiew znaku swego w jakim komplecie postanowiona będzie”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 142.

¹³ „Kazimierz Wężyk Rudzki, poseł z ziemi mielnickiej ofiaruję na usługi sześciu synów wraz z sobą oraz od sześciu córek od każdej po złotych trzysta, którym z posągu wytrącać nie będzie ale wraz sam opłaci za nich to jest złotych tysiąc osiemset dico 1800 zł. pol.”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 144.

¹⁴ „Gdy będę powrócono do majątku mojego, z którego niesprawiedliwie przez przemoc odarty jestem za protekcją Najjaśniejszą Stanów Rzpltej o co zaszło już zaskarżenie z odzyskanego majątku ofiaruję dwieście czerwonych złotych. Stanisław Ożarowski mp.”, AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 146.

¹⁵ AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 140. W tym czasie dwóch Bielińskich, Piotr i Franciszek, pełniło funkcje pisarzy koronnych. Najpewniej jednak wymieniony pisarewicz koronny to jeden z synów Franciszka Bielińskiego.

i złota. Ofiary pieniężne składano w złotych polskich i czerwonych złotych (nazywanych też dukatami). W tekście artykułu wszystkie kwoty podawane są w złotych polskich (czerwone złote przeliczono na złote polskie, jeden czerwony złoty równał się 18 złotym polskim). Rozpiętość kwot przekazywanych przez indywidualne osoby była olbrzymia, najmniejsza wynosiła 98 zł, najwyższa 54 tys. zł¹⁶.

Wśród darczyńców indywidualnych wyraźną większość stanowiła szlachta, a wśród nich z kolei osoby zaangażowane w życie polityczne kraju. Byli to głównie posłowie i senatorowie: marszałkowie skonfederowanego sejmu: St. Małachowski i Kazimierz Nestor Sapieha, senatorowie: podskarbi w. lit. ks. Stanisław Poniatowski, kasztelan Ludwik Karśnicki, posłowie: Jan Suchorzewski, Benedykt Hulewicz, Stanisław Sołtan, Jan Ursyn Niemcewicz, Seweryn Potocki, Michał Kochanowski i inni¹⁷. Większość darczyńców ofiarowała pieniądze. Część, przede wszystkim mających rangi wojskowe, deklarowała zakup armat, broni, amunicji (m.in. dwóch Stanisławów Małachowskich – marszałek sejmu i jego bratanek, Jan Krasieński, Michał i Tadeusz Czaccy, Józef Mierzejewski, Michał Starzeński). Kilku obiecywało dostarczyć sukna na mundury dla wojska z własnych fabryk (Feliks Łubieński, Kazimierz Nestor Sapieha, Franciszek Mielżyński, Ludwik Karaśnicki).

Ofiarodawcami było też dwóch księży: kanonik Mikołaj Morski i ks. Ignacy Hrebniński, który ofiarował 2 srebrne krzyżyki¹⁸.

W protokole znajdują się trzy wpisy mieszczan warszawskich: majstra kowalskiego Jana Margańskiego, który obiecywał 2 wozy do prochu, wdowy Urszuli Łazarowicz, która złożyła 2 tys. zł, oraz bankiera Karola Szultza. Ten ostatni, oprócz tego, że prowadził jeden z odrębnych protokołów ofiar, przekazał ofiarę dwukrotnie: w listopadzie 1788 r. złożył 18 tys. zł, a w czerwcu 1789 r. 3 tys. funtów prochu ze swojej fabryki z Radziwiłłowa.

W protokole, oprócz wyżej wymienionej wdowy Łazarowiczowej, występują cztery inne kobiety. Mężatki: Urszula Tarnowska i kasztelanowa Ewa Dembowska oddały brylantowe kolczyki. Dwie pozostałe wdowy: marszałkowa wlk. lit. Barbara Sanguszkowa i wojewodzina mścisławska Elżbie-

¹⁶ Taką sumę w imieniu podskarbiego wielkiego litewskiego, ks. Stanisława Poniatowskiego zadeklarował 10.11.1788 r. jego plenipotent, Marcin Badeni. Kwota została wpłacona z przeznaczeniem na wojsko litewskie w 1789 r.; Korzon, dz. cyt., t. 3, s. 430.

¹⁷ Wśród ofiarodawców były osoby takie jak Celestyn Sokolniki, Ignacy Krzycki, którzy posłami zostali w drugiej kadencji sejmu (po 16 listopada 1790 r). Łącznie wszystkich senatorów i posłów, których wpisy znajdują się omawianym protokole jest 27.

¹⁸ Ks. Ignacy Hrebniński, kanonik smoleński, w latach 1788–1791 odbył dwie podróże do Rzymu, które opisał w ciekawym diariuszu podróży przechowywanym w Bibliotece Ponańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, rękopis 480.

ta z Branickich Sapieżyna, mogące swobodnie dysponować własnym majątkiem, ofiarowały pieniądze (18 tys. zł Sanguszkowa) i sukno na mundury dla wojska z własnej fabryki (Branicka).

Nie wiadomo, czy wszystkie zadeklarowane ofiary rzeczowe zostały zrealizowane. Marszałek Małachowski, który zadeklarował (11 listopada 1788 r.) dostarczenie 12 armat trzyfuntowych, przyrzeczenia dotrzymał. W arsenale warszawskim w październiku 1789 r. znajdowały się darowane przez niego armaty o wartości 24 tys. zł.¹⁹ Podobnie obietnicy dostarczenia broni (dla kawalerii narodowej) dotrzymani Jan Krasiński i Jan Nepomucen Małachowski²⁰. Z kolei brak informacji, aby ze swoich zobowiązań wywiązali się marszałek konfederacji litewskiej, gen. art. lit. Kazimierz Nestor Sapieha, który obiecał dostarczyć sukna na mundury dla całego korpusu artylerii litewskiej o wartości 100 tys. zł, czy Józef Mierzejewski deklarujący broń.

Pozostałe trzy protokoły prowadzone były w sporządzonych specjalnie w tym celu luksusowych, oprawionych w skórę księgach o wymiarach: 21 x 33,5 cm, zawierających 71 (Tzw. ML VII 140, 141) lub 72 (Tzw. ML VII 139) ponumerowanych kart, z indeksami alfabetycznymi na końcu²¹. Większość kart jest niezapisana. Papier użyty w księgach pochodził z tej samej papierni. Świadczą o tym identyczne znaki wodne umieszczone na kartach, znak główny PRO PATRIA i pomocniczy z literami: RWS²². We wszystkich księgach, na drukowanej stronie tytułowej, umieszczony jest tekst:

Ofiara Dobrowolna na pierwsze potrzeby Wojska Rzeczypospolitej, przyjmowanie której przez subskrypcje J.W. Małachowski referendarz w. k. sejmowy i konfederacji kor. marszałek na żądanie JOO. JWW. Posłów i Senatu przyjął na siebie obowiązek, podczas sejmu roku 1788 w Warszawie.

Księga przechowywana w Tzw. ML VII 141 przekazana została, do prowadzenia protokołu składanych ofiar, Jakubowi Pęczkowskie-

¹⁹ T. Korzon, op. cit., s. 456; *Volumina Legum*, t. 9 s. 119.

²⁰ Ibidem, s. 459.

²¹ Nie udało się ustalić liczby osób upoważnionych do prowadzenia ksiąg. W sumariuszu akt luźnych Metryki Koronnej znajduje się informacja, że pięć ksiąg zawierających ofiary na wojsko z 1788 r. zostało oddanych do archiwum Rady Nieustającej, AGAD, Tzw. ML VIII 3, k. 76. (Obecnie zachowane akta Rady Nieustającej znajdują się w Tzw. ML dział VII, wśród nich są trzy omawiane w tym artykule księgi z protokołami ofiar na wojsko, co stało się z dwoma pozostałymi księgami - nie wiadomo).

²² Znaki wodne umieszczone na kartach w księgach Tzw. ML VII 139-141 i w rękopisie z Tzw. ML IX 21 nie są identyczne, pochodzą więc z różnych papierni lub użyto do ich produkcji innego sita.

mu, podczaszemu prasnyskiemu 19 listopada 1788 r. Znajdują się w niej 3 własnoręczne wpisy ofiarodawców oraz ujednolicony spis 70 osób, sporządzony jedną ręką. Własnoręcznie w protokole kwotę, którą złożyli, zapisali: Stanisław Rutkowski (540 zł), mecenas trybunału lubelskiego, Jan Majewski (1000 zł) i w imieniu swoim i syna miecznik zakroczymski Michał Chromiński (540 zł). Jedną ręką w protokole zostały wpisane sumy złożone przez mieszkańców: jurydyki Wielopole przy Warszawie, miasta Leszna przy Warszawie oraz włościan parafii kielpińskiej ze wsi Kielpin, Kruszaka, Łomianki, Buraków. Spis zawiera nazwę miejscowości, nazwisko i imię oraz ofiarowaną sumę. Ośmiu mieszkańców Wielopola złożyło 28 zł 15 gr. Największą kwotę wśród nich, 6 zł, przekazał ogrodnik Marcin Sciesnicki, najmniejszą, 1 zł, wdowa Hejniliowa. Szesnastu mieszkańców Leszna złożyło 256 zł, z których najwyższe kwoty, po 36 zł, dali prezydent Łukasz Łagowski i Jan Bogumił Butler. Najniższa kwota ofiarowana od mieszkańca Leszna wynosiła 2 zł, przeciętnie składano 12, 18 zł. Czterdziestu dziewięciu włościan parafii kielpińskiej przekazało 41 zł. Najwyższą sumę 1 zł 15 gr przekazał mieszkaniec wsi Kruszaka Józef Mariański, pozostali dawali po złotówce lub 15 gr.

Księga przechowywana w Tzw. ML VII 140 przekazana została do prowadzenia protokołu składanych ofiar bankierowi Karolowi Szultzowi 21 listopada 1788 r. Jak wcześniej pisano, Szultz złożył dwie ofiary i zapisał je w protokole prowadzonym w domu marszałka Małachowskiego. W księdze powierzonej Szultzowi znajdują się cztery wpisy ofiarodawców. Pierwszy Antoniego Szpitalnego, który ofiarował 10% ze swojego dochodu na aukcję wojska. Drugi księdza Andrzeja Trzczińskiego, profesora Akademii Krakowskiej, który zobowiązał się płacić co pół roku część swojej pensji, za aktualne półrocze wpłacił 200 zł. Trzeci A. W. Mianowskiego, patrona Asesorii Koronnej, który złoży brylantowy pierścionek wartość 900 zł, obiecał corocznie oddawać z pensji 100 zł oraz ofiarował do wojska czterech swoich synów. Ostatni, czwarty z 30 marca 1789 r., bankiera Piotra z Fergusonów Tepera, który złożył 18 tys. zł.

Księga o sygnaturze Tzw. MLVII 139, przekazana 25 listopada 1788 r. do prowadzenia Janowi Biernackiemu, superintendentowi Kasy Generalnej Skarbu Koronnego, zawiera jeden wpis, samego adresata księgi. W obszernym, niedatowanym wpisie Biernacki deklaruje pod szczegółowo wymienionymi warunkami, przekazać na rzecz wojska 100 tys. i 1 zł. Brak potwierdzenia, że wpłaty dokonał.

Informacje o przekazywanych i deklarowanych darowiznach, wpisane do omówionych protokołów, były publikowane w wychodzącym w czasie Sejmu Czteroletniego *Zbiorze mów i pism niektórych w czasie seymu stanów*

*skonfederowanych*²³. Porównując oryginały protokołów z publikacją widać, że w publikacji występują skrót, błędy, pomyłki, pominięcia. Dwa zapisy braci Michała i Tadeusza Czackich wydrukowane zostały jako jedna darowizna Michała Czackiego. W rękopisie jest zapisane: „M. Czacki, podczaszy koronny równie broń ofiaruję jak wyżej podpisany. Ten równie obowiązek przyjmuje. T. Czacki, sn.”²⁴ W *Zbiorze mów...*: „M. Czacki, podczaszy koronny, równie broń ofiaruje jak wyżej podpisany i ten równie obowiązek przyjmuje”²⁵. Podobnie dwa wpisy braci Jana Nepomucena i Stanisława Małachowskich zostały opublikowane jako jeden dokonany przez Jana Nepomucena Małachowskiego. W zapisie Benedykt Hulewicz obiecywał wstąpienie do milicji województwa wołyńskiego 25 Hulewiczów, w publikacji przestawiono cyfry i podano 52²⁶.

Przedstawione protokoły z dobrowolnych zbiórek (składek) na wojsko są ciekawym źródłem historycznym. Odzwierciedlają ówczesną, patriotyczną atmosferę i panujące przekonanie, że niezależność państwa zależy od silnego wojska. Wartość omówionych protokołów polega też na tym, że są to jedne z nielicznych zachowanych oryginałów.

Streszczenie

W artykule omówiono cztery protokoły z dobrowolnych składek organizowanych na rzecz wojska na początku Sejmu Wielkiego. Protokoły przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zbiorze Tzw. Metryka Litewska dział VII 139-141 i dział IX 21, s. 140-154. Protokoły zawierają wpisy ofiarodawców z okresu od 8 listopada 1788 r. do 2 października 1790 r. Wśród ofiarodawców byli przedstawiciele wszystkich stanów: szlachta, duchowieństwo, mieszczenie, włościanie. Ofiarowano pieniądze, armaty, uzbrojenie, kosztowności.

SŁOWA KLUCZOWE: Archiwum Główne Akt Dawnych; Metryka Litewska; Sejm Czteroletni; wojsko; Stanisław Małachowski, marszałek; Karol Szultz, bankier; Jakub Pęczkowski, podczaszy; Jan Biernacki, superintendent

Summary

The articles discusses four voluntary contributions organized on the benefits of the army at the beginning of The Four Years Sejm. The protocols are kept in the Central Archives of Historical Records in Warsaw in the collection so-called Lithuanian Metryka, section VII 139-141 and section IX pp.140-154. The protocols contains donors'

²³ *Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych*, Wilno 1788-1790, t. 12.

²⁴ AGAD, Tzw. ML IX 21, k. 143.

²⁵ *Zbiór mów...*, s. 335.

²⁶ *Ibidem*, s. 334.

entries from the period of November 8, 1788 to October 2, 1790. The donors included representatives of all classes: nobility, clergy, townspeople, peasants. Money, cannons, armaments and valuables were donated.

KEY WORDS: The Central Archives of Historical Records in Warsaw; The Four Years Sejm; Lithuanian Metrica; army; Stanisław Małachowski, Sejm Marshal; Karol Szultz, banker; Jakub Pęczkowski; Jan Biernacki, superintendent

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Tzw. Metryka Litewska VII 139-141
- Tzw. Metryka Litewska VIII 3
- Tzw. Metryka Litewska IX 21

Źródła drukowane

Volumina Legum, Kraków 1889, t. 9

Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych, Wilno 1788–1790, t. 12

Literatura

Janina Jankowska, *O tak zwanej Metryce Litewskiej w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 44, 1966, s. 113–126.

Tadeusz Korzon; *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, Warszawa 1897, t. 6.
Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych, Warszawa 1957, t. 1, s. 24-28.